

راهکارهای توسعه صنعت گردشگری پایدار تبریز مبتنی بر مؤلفه‌های منطقه‌ای

وحید خوش الحان^۱ کریم حسین زاده دلیر^{۲*} حسین نظم فر^۳

۱- دانشجوی دکترای گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مرند، ایران

۲- استاد تمام گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مرند، ایران

۳- استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اردبیل، ایران

چکیده

هدف این مقاله، بررسی دقیق عوامل مؤثر بر گردشگری پایدار شهر تبریز به‌خصوص از جنبه سیستم‌های منطقه‌ای نوآوری می‌باشد. با توجه به مؤلفه‌های منطقه‌ای تأثیرگذار در امر گردشگری، روش این تحقیق بر اساس تکنیک دلفی می‌باشد که در سه مرحله از نظرات و پیشنهادهای خبرگان استفاده شده است. برای این کار از ۲۵ نفر از متخصصان حوزه‌های تأثیرگذار گردشگری تبریز بهره گرفته شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، تبریز با توجه به دارا بودن پتانسیل‌های متعدد از جمله مراکز تاریخی، جاذبه‌های طبیعت، وجود شخصیت‌های علمی، ادبی و مذهبی و ثبت برخی از اماکن و صنایع آن در فرم جهانی، از معیارهای لازم برای گردشگری پایدار در آینده برخوردار است. اقدامات صورت گرفته برای پایدارسازی گردشگری در تبریز در حد مناسب می‌باشد و تبریز ۱۴۰۴ به عنوان یک سرآغاز برای توسعه گردشگری پایدار و مدرن‌سازی تبریز برای افق‌های دور مطرح می‌گردد. آمادگی همه جانبه شهر با توجه به معیارهای زیستی، محیطی، ارزشی، و انسانی پایدارسازی گردشگری و فرهنگ‌سازی و ارتقاء دانش و بینش شهروندی برای باورسازی توریسم از مهم‌ترین راهکارهای توسعه گردشگری می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: تبریز، گردشگری پایدار، سیستم‌های منطقه‌ای نوآوری، روش دلفی

۱. مقدمه

اهمیت توجه به توسعه صنعت گردشگری در عرصه‌های کلان سیاست‌گذاری و اقداماتی نظیر چشم‌انداز بیست‌ساله کشور در حوزه گردشگری و رسیدن به ۲۰ میلیون گردشگر تا سال ۱۴۰۴، نشانگر اهمیت دادن به مسأله گردشگری در حیطه‌های کلان سیاست‌گذاری است. (کروبی و همکاران، ۱۳۹۱)

گردشگری پایدار، سه بعد اجتماعی، اقتصادی و محیطی را مورد تأکید خود قرار می‌دهد و بیان می‌کند که گردشگری پایدار، گونه‌ای از گردشگری است که در آن بعد اقتصادی دارای ویژگی زیست‌پذیری باشد و منابع آینده که محرک‌های اقتصادی آینده هستند، مورد تخریب قرار نگیرند (Choi and Sirakaya, 2006).

اگر این ابعاد از دیدگاه سیستمی مورد بررسی قرار گیرند، می‌توان پیامدهای مناسب با آن را در توسعه گردشگری مورد بررسی قرار داد. به‌خصوص آنکه مؤلفه‌های منطقه‌ای و محلی اگر در قالب سیستم مورد بررسی قرار گیرند، بهتر می‌توان به نقش و تأثیر عوامل پی برد.

اهمیت و ضرورت این تحقیق بر این امر استوار است که شهر تبریز از دیرباز به عنوان یک قطب صنعتی، تاریخی، فرهنگی و سیاسی شناخته شده است و شرایط محیطی و جغرافیایی، آن را به عنوان یک مکان بالقوه گردشگری مطرح نموده است. امروزه صنعت گردشگری توجه ویژه‌ای به نقش مناطق در جذب گردشگر دارد. مفاهیمی مانند ظرفیت‌های منطقه‌ای، آمایش سرزمین و نظایر آن بر این نکته تأکید دارند که چگونه می‌توان گردشگری را در مناطق شهری محدود به یک ناحیه به عنوان یک منبع درآمدی مناسب برای مناطق در نظر گرفت. هر منطقه بازیگران و نهادهایی دارد که باید پتانسیل‌های مربوط به آنها در اختیار صنعت گردشگری قرار گیرد.

هدف اصلی این تحقیق، بررسی وضعیت گردشگری پایدار تبریز و همچنین افق گردشگری و الزامات آن در سال ۱۴۰۴ می‌باشد. در تحقق این هدف، بررسی و تحلیل شاخص‌ها و مؤلفه‌های منطقه‌ای مؤثر بر رشد و توسعه گردشگری پایدار تبریز و ارائه راهکارهایی برای بهبود چشم‌انداز گردشگری شهر تبریز مدنظر می‌باشد. از این‌رو در این مقاله، با در نظرگیری مؤلفه‌ها و شاخص‌های گردشگری و لحاظ نظرات خبرگان و مؤلفه‌های سیستم‌های نوآوری منطقه‌ای به ابعاد توسعه پایدار گردشگری شهر تبریز پرداخته شده است.

۲. پیشینه تحقیق

تحقیقات عدیده‌ای در زمینه توسعه گردشگری پایدار شهری در ایران و جهان انجام گرفته است. برخی از مهمترین مطالعاتی که در این زمینه با توجه به روش‌های مشابه و در نظرگیری مؤلفه‌های ملی و منطقه‌ای مورد بررسی قرار گرفته‌اند، مرور می‌شوند.

در تحقیقی شاخص‌های گردشگری توسعه پایدار در کشور تایوان مورد بررسی قرار گرفته است. در این مطالعه ابتدا از تکنیک دلفی برای تعیین شاخص‌ها و مؤلفه‌ها بهره گرفته شده و سپس اوزان نسبی این مؤلفه‌ها با استفاده از تحلیل سلسله مراتبی استخراج گردیده است. هدف از این مطالعه ارزیابی مؤثر مدیریت گردشگری و بعد پایداری آن در مناطق ساحلی تایوان بوده است. (Tsung and Hsin-Pei, 2016)

در تحقیقی دیگر یک مدل جامع برای گردشگری پایدار قابل دسترس ارائه شده است. مهم‌ترین معیار گردشگری پایدار در این مدل، معیار انسانی می‌باشد که چگونه می‌توان از تجارب دوسویه آن در امر مدیریت گردشگری استفاده نمود. (Polat and Hermans, 2016)

سیاستگذاری توسعه گردشگری پایدار در قبرس از مطالعات دیگری است که در زمینه توسعه پایدار گردشگری صورت گرفته است. تأکید این مقاله بیشتر بر خط‌مشی‌های منطقه‌ای است که از سوی دولت، گردشگری پایدار قبرس را تحت تأثیر قرار می‌دهد. (Farmaki, et al., 2015)

طراحی یک مدل دینامیک برای صنعت گردشگری ایران با استفاده از رویکرد پویایی سیستم‌ها طرحی است که مؤلفه‌های گردشگری و کمیت آنها را در افق ۲۰۱۴ مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. به‌خصوص اینکه این مدل ارائه شده با مؤلفه‌هایی از گردشگری پایدار توأم شده است. (صمدی و همکاران، ۱۳۹۱)

تدوین سناریوهای توسعه گردشگری منطقه‌ای بر اساس اصول آینده‌پژوهی هم مطالعه‌ای است که به شناسایی عوامل اصلی و ترسیم آینده‌های محتمل و مطلوب آینده گردشگری منطقه‌ای همدان می‌پردازد. برای طراحی سناریوها در این تحقیق از روش‌های تحلیل ساختاری، سناریونگاری و تکنیک دلفی بهره گرفته شده است. (زالی و عطریان، ۱۳۹۵)

کارکردها، چالش‌ها و راهکارهای گردشگری پایدار در ایران عنوان مطالعه‌ای است که بر توسعه پایدار گردشگری در ایران تأکید دارد. این توسعه ضمن پاسخگویی به نیازهای نهادی جامعه باید هویت فرهنگی، حفظ محیط زیست، وحدت و یکپارچگی و رضایت گردشگران را فراهم آورد. (محسنی، ۱۳۸۸)

از تحقیقات صورت گرفته در گردشگری شهر تبریز می‌توان به مطالعه حسین زاده دلیر و همکاران وی اشاره کرد. ناکارآمدی سیستم حمل و نقل درون شهری در راستای توسعه گردشگری شهری، کم توجهی به جاذبه‌های فرهنگی و هنری، کمبود پارکینگ مجهز و کافی در بافت تاریخی، کم توجهی به مبلمان شهری و همچنین زیباسازی جاذبه‌های گردشگری، و نبود مدیریت و برنامه‌ریزی در امور مربوط به گردشگری توسط سازمان‌های ذیربط شهری و استانی، از مهمترین عواملی است که با استفاده از مدل SWOT جهت بررسی و شناخت قابلیت‌های توسعه پایدار گردشگری شهر تبریز مشخص شده اند. (حسین زاده دلیر و دیگران، ۱۳۹۵)

در تحقیقی دیگر، فضای توریستی شهر تبریز با توجه به نحوه و کیفیت دسترسی گردشگران به اماکن رفاهی و خدماتی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج حاصل از مدل‌های مختلف و تصمیم‌گیری‌های چند معیاره نظیر AHP و TOPSIS نشان می‌دهد که مناطق و نواحی مستعد شهر تبریز حتی در بهترین حالت، فاصله چشمگیری با وضعیت مطلوب دارند. (حسین زاده دلیر و دیگران، ۱۳۹۳)

۳. مفاهیم و تعریف

توسعه پایدار گردشگری شامل مدیریت آگاهانه منابع طبیعی، فرهنگی و اقتصادی و استفاده از ابزارهای خاص مدیریتی به منظور پایدار کردن این صنعت است. (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۶)

اولین کنفرانس جهانی گردشگری پایدار در سال ۱۹۹۵ در مادرید برگزار شد. برخی از نکات مطرح شده در این کنفرانس پیرامون گردشگری پایدار عبارت بودند از: (کاظمی، ۱۳۸۰)

- توسعه گردشگری باید براساس معیارهای پایداری باشد. بدین معنا که مسایل اکولوژیکی در بلند مدت، مسایل اقتصادی و تعهدات لازم نسبت به جنبه‌های اجتماعی و اخلاقی باید رعایت شود. (معیارهای محیطی، زیستی و ارزشی)
- ماهیت پایداری گردشگری مستلزم محیط‌های طبیعی، فرهنگی و انسانی است. (معیارهای زیستی، ارزشی و انسانی)
- گردشگری باید جنبه‌های فرهنگی، ارزشی و عناصر سنتی جوامع محلی را مد نظر داشته باشد. (معیارهای ارزشی)

در زمینه توسعه پایدار گردشگری، شاخص‌های پایداری برای توسعه و مدیریت گردشگری به کار می‌روند. این شاخص‌ها باید به آسانی قابل فهم، و از نظر فنی و اقتصادی قابل سنجش باشد. (Lozano-Oyola, et al., 2012)

با این اوصاف، گردشگری پدیده‌ای است که در صورت برنامه‌ریزی صحیح و در نظرگیری مفاهیم توسعه پایدار شهری می‌تواند منجر به افزایش تولید، ارتقا سطح زندگی، رفاه عمومی و اشتغال بسیاری از عوامل تولید از جمله کار، سرمایه گردد. (Hall, 2000)

تقریباً وجه اشتراک همه تعاریف توسعه پایدار گردشگری، حفظ محیط زیست انسانی است که این امر در قبال ارتباط متقابل میان چهار رکن اساسی توسعه یعنی توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی جامع عمل می‌پوشاند. هرگاه توازن در کنش و واکنش متقابل میان اجزاء به هم برخورد، پایداری خدشه دار می‌شود. (علیزاده، ۱۳۸۱)

رویکرد سیستم نوآوری منطقه‌ای، مفهومی است که از دهه ۱۹۹۰ و در پی تکامل رویکردها و نظریه‌های توسعه درون منطقه‌ای شکل گرفته است و در برگیرنده سیستمی است که در آن بنگاه‌ها با بازیگران منطقه‌ای تعامل داشته و در نتیجه روابط درهم تنیده اجتماعی و همجواری فضایی با عناصر منطقه‌ای به یادگیری تعاملی و نوآوری دست می‌یابند و در پی ارتقاء ظرفیت‌های نوآوری بنگاه‌ها، با باقی ماندن در عرصه رقابت منطقه‌ای به پویایی توسعه درون منطقه‌ای یاری می‌رسانند. (Cooke et al., 2004)

رویکرد سیستم‌های نوآوری برای تحلیل و سیاست‌گذاری توسعه علمی - تکنولوژیکی تبیین شده‌اند و تبادل جریانات فیزیکی (تکنولوژی) و اطلاعات در بین مردم، بنگاه‌ها، مؤسسات علمی و تحقیقی و مراکز آکادمیک در سطوح مختلف کلید فرآیند نوآورانه به حساب می‌آید. (Ingrid, et al., 2018)

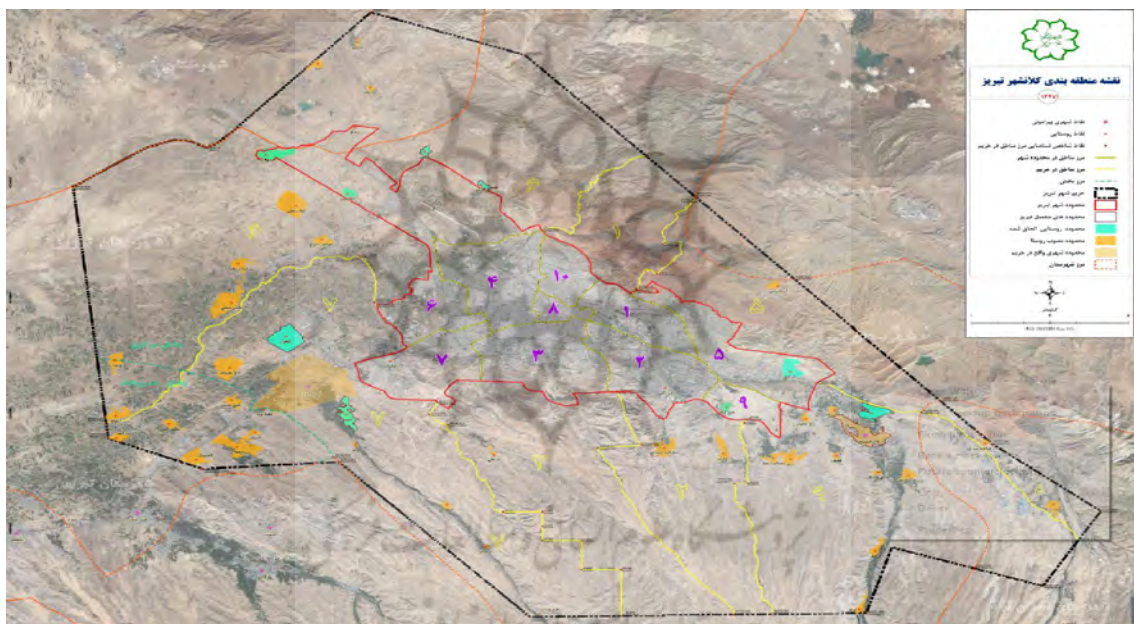
۴. محدوده مورد مطالعه

مطالعات و بررسی‌های قبلی نشان می‌دهد شهر تبریز علیرغم داشتن پتانسیل‌ها و جاذبه‌های گردشگری و به‌خصوص به لحاظ شرایط منطقه‌ای، از وضعیت مناسبی برخوردار نیست. اسناد فرادستی نظیر سند توسعه استان آذربایجان شرقی، آمایش سرزمین و الزامات اطلس سرمایه‌گذاری در بخش

گردشگری مؤید این نکته است که گردشگری در شهر تبریز از پتانسیل بالایی برخوردار است ولی شرایط و اقدام‌های صورت گرفته کافی نبوده است.

پیشینه تبریز به عنوان یک شهر گردشگری و تاریخی و نهاده‌های منطقه‌ای در خور است. شهر تبریز به مناسبت قرار گرفتن در مسیر جاده ابریشم از دیرباز مرکز مبادله کالا میان خاور دور و اروپا بوده است و از شاهکارهای تبریز در توسعه گردشگری ایران زمین می‌توان به بازار آن اشاره کرد. تبریز از دیرباز مهد صنعت و تجارت بوده و هست. در زمینه صنایع غذایی و شکلات و غیره نیز صاحبان این صنایع، حرف نخست را می‌زنند. در زمینه صنعت دیرینه فرش، فرش تبریز همواره شهرت جهانی خویش را حفظ کرده است. صادرات فرش تبریز یکی از منابع قابل توجه ارزی به شمار می‌آید.

با وجود این پیشینه تاریخی و ظرفیت‌های بالقوه و عوامل منطقه‌ای و ناحیه‌ای، هنوز تبریز نتوانسته به آن جایگاه اساسی در گردشگری ملی و منطقه‌ای برسد. از این‌رو، مطالعه موردی این تحقیق، شهر تبریز و مؤلفه‌های منطقه‌ای مؤثر بر گردشگری پایدار شهر تبریز می‌باشد.

شکل ۱: نقشه جغرافیائی موقعیت تبریز

منبع: طرح توسعه و عمران شهر تبریز، مهندسان مشاور نقش محیط، بایگانی شهرسازی شهرداری تبریز
نقشه موقعیت و محدوده جغرافیائی تبریز با جهت‌نما در شکل ۱ مشخص شده است.

۵. روش تحقیق

در این تحقیق علاوه بر جمع‌آوری مستندات و منابع کتابخانه‌ای و جستجوی اینترنتی، از تکنیک دلفی برای شناسایی عوامل تأثیرگذار بر گردشگری پایدار تبریز با توجه به مؤلفه‌های سیستم‌های نوآوری منطقه‌ای بهره گرفته شده است. در این میان، از مصاحبه‌های متعدد برای مشخص نمودن وضعیت فعلی و تبیین الزامات تبریز در افق ۱۴۰۴ و آینده گردشگری آن استفاده شده است.

شیوه مناسب برای مشخص نمودن نتایج عملی و عینی افق گردشگری تبریز، استفاده از پرسشنامه در داخل فرایند تکنیک دلفی بوده است. حال در این مرحله باید از طریق پرسشنامه، میزان تأثیرگذاری هر یک از عوامل و شیوه‌های تعیین شده در گردشگری تبریز بررسی شده تا ضریب و میزان اهمیت هر یک از عوامل در گردشگری تعیین شوند. در نهایت با استفاده از همین ضرایب و در نظرگیری پیشنهادات ارائه شده، نوع راهبردها، تعیین و میزان اثرگذاری عوامل تعیین شده مشخص می‌گردد.

روش دلفی، به منظور برقراری یک تعامل صحیح بین نظرات واقعی افراد طراحی شده است. دلفی از جمع‌آوری نظرات کارشناسان در دفعات متعدد با استفاده متوالی از پرسشنامه‌ها به دست می‌آید و برای نمایاندن همگرایی نظرات و تشخیص اختلاف عقیده‌ها یا واگرایی آرا به کار می‌رود. از آنجایی که نتایج دلفی وابسته به میزان دانش و معلومات اعضای گروه است، دعوت از افرادی که گمان می‌رود نظریات گرانبهایی دارند، ضروری است. (عطاری و همکاران، ۱۳۹۳)

تکنیک دلفی در این تحقیق در سه مرحله انجام شده است. اولین پرسشنامه به صورت بدون ساختار یا بازپاسخ ارسال گردید که به عنوان استراتژی زایش ایده‌ها عمل نموده و هدف آن آشکارسازی کلیه موضوعات مرتبط با گردشگری تبریز بوده است. در این مرحله از هر یک از متخصصین درخواست می‌شود تا شخصاً طوفان مغزی برقرار کند، هر نوع ایده و نظر خود را آزادانه مطرح نماید، و فهرست موضوعات مورد نظر خود را به‌طور مختصر و بدون نام برگرداند. نیازی به توسعه کامل ایده‌ها نیست و تلاشی برای ارزیابی یا قضاوت نظرات صورت نمی‌گیرد. در این مرحله، تمام پاسخ‌های مرتبط تا حد امکان جمع‌آوری شده، چرا که بقیه مراحل بر اساس مرحله اول شکل می‌گیرد.

در مرحله دوم، از پرسشنامه دارای ساختار، استفاده شده و از افراد مشابه در مرحله اول خواسته شده است تا هر عامل را با استفاده از مقیاس لیکرت رتبه‌بندی، و به عبارتی، کمیت‌پذیر نمایند. در اینجا موارد توافق و عدم توافق مشخص می‌شود و فضایی برای شناسایی ایده‌های جدید، تصحیح، تفسیر، حذف و توضیح قدرت و ضعف آن‌ها به وجود می‌آید. پس از جمع‌آوری پرسشنامه دوم، تحلیل آماری و رتبه‌بندی تهیه می‌گردد و نتیجه آن آغاز شکل‌گیری همگرایی نظرات بین شرکت‌کنندگان است.

این پرسشنامه با توجه به مؤلفه‌های نهادی RIS و در دو بعد ورودی برای تبیین عوامل تأثیرگذار که از مرحله اول در حوزه‌های برنامه استراتژیک، پتانسیل‌های تاریخی و فرهنگی، شرایط منطقه‌ای و امکانات زیرساخت به اجماع نظر رسیده و نتایج آن به عنوان متغیرهای خروجی بیانگر نتایج تأثیرگذار بر گردشگری و پیامدهای اقتصادی آن است.

برای تعیین پایایی پرسشنامه از ضریب کرونباخ آلفا استفاده می‌شود. این ضریب برای سنجش میزان تک‌بعدی بودن نگرش‌ها، قضاوتها و سایر مقولاتی که اندازه‌گیری آنها آسان نیست، به کار می‌رود. این آزمون که حاصل آن یک ضریب به نام آلفای کرونباخ می‌باشد، برای آزمون قابلیت اعتماد یا پایایی پرسشنامه‌ای که به صورت طیف لیکرت طراحی شده و جواب‌های آن چندگزینه‌ای می‌باشند، به کار می‌رود. (سرمد و همکاران، ۱۳۷۶)

تعداد متغیرها به تعداد سوالات پرسشنامه می‌باشد. ترتیب گویه‌ها از نظر امتیاز سوالات، برای ضریب کرونباخ مهم نیست، چون این ضریب بر اساس واریانس، محاسبات را انجام می‌دهد:

$$\alpha = \left(\frac{k}{k-1} \right) \left(1 - \frac{\sum_{i=1}^k S_i^2}{S^2} \right) \quad (1)$$

که در آن k تعداد سوالات، S^2 واریانس جمع نمره‌های هر پاسخگو و S_i^2 واریانس نمرات مربوط به سوال شماره i ام است.

برای اعتباربخشی به یافته‌های تحقیق، ابتدا پایایی پرسشنامه مذکور مورد سنجش قرار گرفت. با تحلیل‌های آماری داریم:

$$k = 20; S^2 = 187.47; \sum_{i=1}^k S_i^2 = 51.288; \alpha = 0.77 \quad (2)$$

مقادیر بزرگتر از 0.7 برای ضریب کرونباخ نشان می‌دهد که پرسشنامه از پایایی مناسبی برخوردار است. از اینرو ادامه تحقیق صورت گرفته در مقاله معتبر است.

در مرحله سوم، از شرکت کنندگان درخواست می‌شود تا پاسخ‌ها را مجدداً مرور نموده در صورت نیاز در نظرات و قضاوت‌های خود تجدیدنظر کرده و دلایل خود را در موارد عدم اجماع ذکر نمایند و با در نظر گرفتن میانگین و میانه نمرات هر عنوان، اهمیت آن را درجه‌بندی نمایند. (Okoli and Pawlowski, 2004)

۶. یافته‌های تحقیق

اولین یافته‌های این تحقیق، مربوط به طبقه‌بندی نظرات خبرگان در ارتباط با مؤلفه‌های ورودی و خروجی RIS بر اساس نتایج روش دلفی می‌باشد.

جدول ۱: طبقات متغیرهای ورودی

نوع عامل ورودی‌ها	میانگین طبقه	واریانس طبقه
برنامه‌ریزی استراتژیک	۲/۳۶۰	۰/۱۱۹
پتانسیل‌های تاریخی- فرهنگی	۳/۴۱۷	۰/۰۸۰
شرایط منطقه‌ای	۴/۰۷۰	۰/۱۹۷
امکانات زیرساخت	۲/۹۲۸	۰/۲۱۸

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۲: طبقات متغیرهای خروجی

نوع عامل خروجی‌ها	میانگین طبقه	واریانس طبقه
نتیجه گردشگری	۳/۳۲۰	۰/۲۱۷
پیامدهای اقتصادی	۳/۱۴۸	۰/۰۵۹

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۱ طبقه بندی مؤلفه‌های ورودی RIS و نتایج آن از لحاظ میانگین و واریانس طبقات را نشان می‌دهد و جدول ۲ نیز متغیر نتایج گردشگری پیامدهای اقتصادی در گردشگری به عنوان عامل خروجی در تحقیق به کار برده شده‌اند.

جدول ۳: همبستگی داده‌ها

امکانات زیرساخت	پتانسیل‌های تاریخی	برنامه‌ریزی استراتژیک
-----------------	--------------------	-----------------------

	فرهنگی	
Correlations: 6; 10; 11; 18 10 ۰/۸۳۲ 11 ۰/۹۶۹ ۰/۸۳۲ 18 ۰/۷۵۷ ۰/۹۷۷ ۰/۷۲۴	Correlations: 1; 2; 4 2 ۰/۸۵۷ 4 --۰/۸۴۵ --۰/۸۷۶	Correlations: 7; 8; 9; 12 8 ۰/۸۱۲ 9 --۰/۶۸۳ ۰/۷۸۴ 12 --۰/۹۴۹ ۰/۷۱۲ ۰/۹۰۰
شرایط منطقه ای	نتایج گردشگری	پیامد اقتصادی
Correlations: 3; 5 5 ۰/۹۴۲	Correlations: 17; 19 19 --۰/۷۷۸	Correlations: 13; 14; 15; 16; 20 14 ۰/۸۷۱ 15 ۰/۹۲۹ ۰/۷۸۳ 16 --۰/۷۲۶ --۰/۸۵۴ --۰/۷۲۷ 20 --۰/۷۳۴ --۰/۸۳۷ --۰/۹۹۷ ۰/۷۲۵

منبع: یافته‌های تحقیق از طریق نرم افزار SPSS

جدول ۳ ماتریس‌های همبستگی متغیرهای طبقات را نشان می‌دهد. ضریب همبستگی ابزاری آماری برای تعیین نوع و درجه رابطه یک متغیر کمی با متغیر کمی دیگر است. ضریب همبستگی، یکی از معیارهای مورد استفاده در تعیین همبستگی دو متغیر است. در این تحقیق با توجه به اینکه داده‌های تحقیق از شکل توزیع نرمال پیروی می‌کنند و مقیاس متغیرها فاصله‌ای است، از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. نتایج دلالت بر همبستگی بالا بین متغیرهای هر طبقه دارد و این نشان می‌دهد علاوه بر اینکه متغیرهای کمی با توجه به مفهوم کیفی سوالات درست طبقه‌بندی شده‌اند، تأثیر مثبت و متقابل بین متغیرها را نیز نشان می‌دهد. برای مثال درجه همبستگی بالای متغیرهای 16 و 20 نشان می‌دهد که تا چه اندازه از دیدگاه پاسخ‌دهندگان و خبرگان گردشگری، نقش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در توسعه گردشگری و ارتباط آن با توسعه اقتصاد شهری تنگاتنگ و قابل توجه است. چرا که این سرمایه‌گذاری ضمن توسعه مؤلفه‌های گردشگری، می‌تواند به رشد و شکوفایی اقتصاد شهری کمک کند و از طرفی، توسعه اقتصادی هر منطقه، یکی از مؤلفه‌های جذب گردشگر به آن منطقه است.

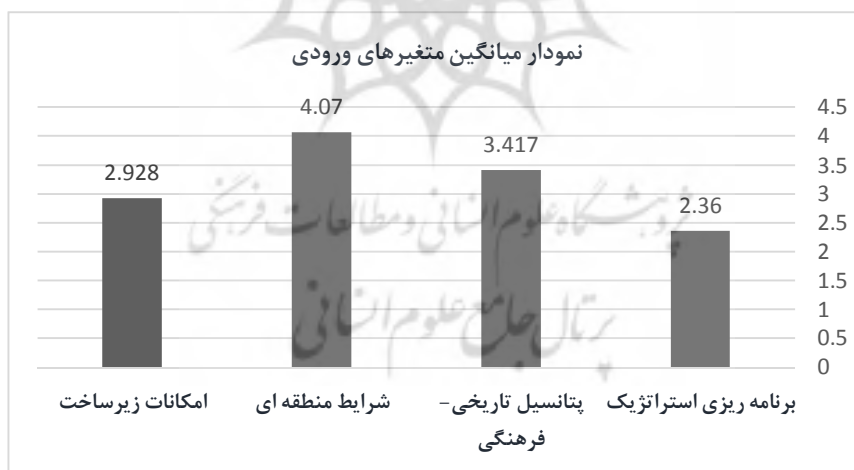
اولین مرحله تکنیک دلفی منتج به این نتایج شده است. نظر کارشناسان خبره در حوزه‌های گردشگری، تعداد آثار تاریخی فرهنگی اسلامی شامل مساجد تاریخی و خانه‌های قدیمی و نیز تعداد آثار ثبت ملی و جهانی، توسعه یافتگی تبریز به لحاظ زیرساخت‌های گردشگری شامل هتل‌ها، رستوران‌ها و مراکز تفریحی، تعداد روستاهای هدف گردشگری، رشد سالانه گردشگران داخلی و خارجی، وجود موزه‌های تخصصی گوناگون، مراکز هنری، تعداد رویدادهای فرهنگی برگزار شده در شهر و سایر کشورها، رویدادهای گردشگری شهر در طول سال، برگزاری جشنواره‌های بین‌المللی هنری مانند اولین و دومین جشنواره بین‌المللی خلاقیت و نوآوری تبریز، تاسیس جایزه بین‌المللی خلاقیت و نوآوری تبریز، تعداد محصولات صنایع دستی، سهل بودن سیستم حمل و نقل، دسترسی روادید (فرآیند صدور روادید)، قابل دسترسی بودن اطلاعاتی در مورد شهر در سطح منطقه و بین‌المللی، میزان توسعه یافتگی زیرساخت‌های شهری در پی‌ریزی آینده پایدار گردشگری تبریز دخیل می‌باشد.

جدول ۴: اهمیت عوامل مؤثر بر گردشگری پایدار تبریز بر اساس مرحله اول تکنیک دلفی

ردیف	مقوله مؤثر	تعداد خبرگان
۱	مطلوب بودن طبیعت شهر تبریز با توجه به ویژگی‌های زیست‌محیطی	۲۴
۲	وجود پتانسیل‌ها و امکانات گردشگری	۲۳
۳	سابقه فرهنگی و تاریخی شهر از لحاظ قدمت و سنن	۲۳
۴	وجود موزه‌های متعدد با حوزه‌های متنوع در سطح شهر تبریز	۲۰
۵	وجود مقام‌های علمی و مذهبی برجسته	۱۹
۶	تعیین شهر تبریز به عنوان پایتخت پاک و تمیز	۱۸
۷	تعیین شهر تبریز به عنوان پایتخت فرش	۱۷

منبع: یافته‌های تحقیق

با توجه به تعداد ۲۵ نفر پاسخ‌دهنده خبره به پرسشنامه‌های ارسالی، اولویت اهمیت عوامل مؤثر بر گردشگری پایدار تبریز مطابق جدول شماره ۴ می‌باشد. این نفرات بر اساس سمت و پست‌های تخصصی و سازمانی در رده‌های بالایی سازمانی و دارای نقش مؤثر در ساماندهی گردشگری تبریز انتخاب گردیده‌اند. در مرحله دوم، پرسشنامه ساختاری با توجه به مقوله‌های کلی و معیارهای پایداری گردشگری در اختیار خبرگان قرار گرفت تا با جزئیات بیشتر، ضمن تعیین زیرعوامل هر یک از مقوله‌های مشخص شده با توجه به مؤلفه‌های RIS، عوامل کمی شوند.

شکل ۲: مقایسه میانگین مؤلفه‌های نهادی RIS

نتایج تحلیل متغیرهای ورودی بر اساس مؤلفه‌های سیستم‌های نوآوری منطقه‌ای مطابق شکل ۲ نشان می‌دهد که شرایط منطقه‌ای نقش مؤثرتری با میانگین تأثیرگذاری ۴/۰۷ ایفا می‌کند. این امر بیانگر این است که نزدیکی به محل‌های گردشگری منطقه‌ای و مجاورت با کشورهای توریست‌پذیر از دیدگاه متخصصین و گردشگران می‌تواند تأثیر عمده‌ای بر پذیرش گردشگری یک ناحیه داشته باشد. متغیر پتانسیل‌های تاریخی و فرهنگی نیز بیانگر این است که وجود این شرایط و فرصت‌ها نیز امر مهمی در پذیرش گردشگری محسوب می‌شود. مقدار ۳/۴۲ برای این طبقه نشان می‌دهد که

پاسخ‌دهندگان امتیاز بیش از حد متوسط برای تأثیر این پتانسیل‌ها بر گردشگری شهر تبریز قائل شده‌اند و از طرفی انحراف معیار پایین این طبقه نیز مؤید این است که این حالت نسبتاً در وضعیت خوب متمرکز شده است. در حالی که طبقه شرایط منطقه‌ای با میانگین بالاتر از خوب با انحراف معیار نسبتاً بیشتر، نشان می‌دهد که برخی پاسخ‌دهندگان بر این باور بودند که این طبقه ممکن است تأثیر حتی پائین‌تر از متوسط نیز بر مسأله گردشگری داشته باشد. به عبارت دیگر، اتفاق نظر متخصصان بر وجود پتانسیل‌های تاریخی و فرهنگی به عنوان یک معیار نسبتاً مناسب، بر گردشگری شهر تبریز بیشتر از تأثیر خوب شرایط منطقه‌ای بر گردشگری آن است. میانگین پایین‌تر از حد متوسط طبقه برنامه‌ریزی استراتژیک، نشان می‌دهد که توجه به امر برنامه‌ریزی و آتی‌نگری در توسعه گردشگری شهر تبریز به از دیدگاه عده کثیری از پاسخ‌دهندگان، در حد ضعیفی بوده است. همچنین از دیدگاه برخی هر چند امکانات و زیرساخت‌ها تا حدودی متناسب با گردشگری و الزامات آن توسعه داده شده، اما همچنان وجود این شرایط در حد مناسبی قرار ندارد.

جدول ۵: نتایج تحلیلی مؤلفه‌های گردشگری پایدار تبریز براساس مرحله دوم تکنیک دلفی

ابعاد تحلیلی عوامل	مؤلفه‌های نهادی RIS	تطبیق با مرحله اول	معیار پایداری گردشگری	میانگین نظرات	اهمیت کیفی
وضعیت موجود	وجود پتانسیل‌های تاریخی و مذهبی	۲	ارزشی	۴/۸	بیش از اندازه
	بافت طبیعی و گردشگری منطقه	۱	زیستی	۴/۷	بیش از اندازه
	وجود شخصیت‌های معتبر	۵	انسانی	۳/۸	زیاد
	ثبت جهانی اماکن مثل بازار	۶ و ۷	ارزشی	۴/۶	بیش از اندازه
	موقعیت جغرافیایی تبریز	۱	زیستی	۴/۰	زیاد
	امکانات و خدمات شهری	۲ و ۴	محیطی	۳/۲	متوسط
	وضعیت کلی فعلی شهر تبریز	همه	محیطی	۳/۵	مناسب
فرایند مدیریت شهری	ارتقاء آگاهی و شعور عمومی	۲ و ۳	انسانی	۴/۸	بیش از اندازه
	ساخت اقامتگاه‌های سنتی و مدرن	۲	ارزشی	۴/۱	زیاد
	تعامل واحدهای شهری	۲	محیطی	۴/۲	زیاد
	مدیریت توریسم	۲	محیطی	۴/۹	بیش از اندازه
	اثرگذاری تبلیغات	۶ و ۷	محیطی	۴/۳	زیاد
	سرمایه‌گذاری بخش خصوصی	۲	محیطی	۳/۸	زیاد
	تدارک برنامه‌های آموزشی	۲	محیطی	۳/۷	زیاد
	آمادگی برای افق ۱۴۰۴	۲	محیطی	۲/۵	در حد متوسط
	الگوسازی فرهنگی	۳	ارزشی	۳/۲	متوسط
	وضعیت کلی مدیریت شهری	همه	محیطی	۲/۱	قابل قبول
وضعیت آتی	آینده گردشگری تبریز در بلند مدت	همه	محیطی	۴/۷	بیش از اندازه
	۱۴۰۴ به عنوان سرآغاز تحولات	همه	محیطی	۴/۱	زیاد
	آینده حمل و نقل و جابجایی به تبریز	۱	محیطی	۳/۱	متوسط
	قابلیت مطرح گردشگری در کشور	همه	ارزشی	۴/۲	زیاد

شهر الکترونیک و مدرن	۱	محیطی	۴/۳	زیاد
آینده کلی گردشگری شهر تبریز	همه	محیطی	۳/۵	مناسب

منبع: یافته‌های تحقیق

با توجه به مؤلفه‌های تعریف شده در پرسشنامه در سه بعد وضعیت کنونی، فرایند انجام امور و تبیین وضعیت آتی برای تبیین شاخص‌های گردشگری، نتایج تحلیلی در جدول ۵ خلاصه می‌شود. مقیاس مربوطه لیکرت و در پنج اندازه کم، قابل قبول، متوسط، زیاد و بیش از اندازه به ترتیب از ۱ تا ۵ کمی شده‌اند.

از تحلیل پرسشنامه مرحله دوم بر می‌آید که سه عامل مهم و کلیدی تأثیرگذار عبارتند از: مدیریت و نقش آن در توریسم، ارتقاء آگاهی و درک عمومی نسبت به گردشگری و توجه به پتانسیل‌های تاریخی و مذهبی. این عوامل نشان می‌دهد که نقش مدیریتی در توسعه گردشگری شهر تبریز چه قدر می‌تواند مؤثر باشد. به خصوص برنامه‌ریزی مناسب گردشگری و ارتقاء فرهنگ تعامل با توریست‌ها از مهمترین رویکردهای تأثیرگذار در توسعه برنامه‌های آتی گردشگری تبریز می‌باشد.

سه عاملی که باید بیشترین توجه به آنها شود، اقدامات و آمادگی بیش از اندازه برای ورود به این مبحث، و توسعه زیرساخت‌ها و امکانات شهری و حمل و نقل در شهر تبریز می‌باشد.

در مرحله سوم تکنیک دلفی، بازخوردهای لازم از تحلیل آماری پرسشنامه در اختیار خبرگان قرار گرفت تا قضاوت‌های مجدد آنها مورد ارزیابی قرار گیرد. برای این کار، عواملی که تحت تأثیر قضاوت‌های کمتر و بیشتر خبرگان بوده از طریق پارامتر انحراف معیار نظرات مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

تحلیل آماری نتایج نشان می‌دهد عاملی که بیشترین تأثیر از قضاوت‌های متنوع را داشته است، مربوط به اقدامات صورت گرفته در سطح شهر برای آینده گردشگری شهر تبریز می‌باشد که بیانگر این است که نگرش به آمادگی شهر تبریز از دیدگاه شهروندان و مسئولین می‌تواند متفاوت باشد. از طرفی ممکن است برخی از اقدامات صورت گرفته هنوز شفاف‌سازی و مستند و رسانه‌ای نشده است.

عاملی که کمتر از همه تحت تأثیر قضاوت‌های پاسخ دهندگان بوده، ارتقاء آداب و آگاهی شهروندان نسبت به فرایند گردشگری پایدار تبریز می‌باشد که نشان می‌دهد اکثر پاسخ دهندگان بر فرهنگ‌سازی مناسب در این زمینه تا رسیدن به افق‌های آتی تأکید دارند.

نتایج تحلیل این متغیرها نشان می‌دهد که هر دوی پیامدهای بررسی تأثیرگذاری عوامل بر گردشگری شهر تبریز در حد متوسطی قرار دارند. به عبارتی اگر سناریوهای گردشگری برای شهر تبریز با وجود ادامه چنین شرایطی، طراحی شود؛ قطعاً چشم‌انداز مناسب و درخوری از گردشگری برای شهر تبریز ترسیم نمی‌شود.

در ادامه وضعیت کنونی، انتخاب تبریز به عنوان مقصد دوباره گردشگری برای گردشگران و همچنین انتخاب آن به عنوان یکی از قطب‌های گردشگری شهر تبریز، زیاد مناسب به نظر نمی‌آید.

اما بحث مهم و موضوع اصلی آن تحقیق در مورد پیامدهای اقتصادی ناحیه‌ای و تأثیر گردشگری بر آن می‌باشد. تأثیر گردشگری بر اقتصاد منطقه‌ای بر کسی پوشیده نیست، اما آنچه که مهم می‌باشد، این

است آیا شیوه‌های مدیریتی و برنامه‌های مناسب در شهر تبریز و در سطح کلان برای این منظور در نظر گرفته شده است؟ تحلیل متغیرهای ورودی نشان می‌دهد که چنین اتفاقی رخ نداده است. انحراف معیار پائین طبقه پیامدهای اقتصادی نیز نشان می‌دهد که اتفاق نظر صاحب‌نظران در مورد پیامد اقتصادی طرح تحقیق بالاست. آنچنان که همه بر این قول هستند که تأثیر گردشگری و لزوم برنامه‌ریزی مناسب برای آن در جهت بالا بردن توان اقتصادی منطقه ضروری است، بر این امر نیز صحنه دارند که گردشگری آنچنان که باید و شاید، بر اقتصاد منطقه‌ای و رشد و پویایی آن تأثیر مناسب نگذاشته است.

۷. نتیجه‌گیری و ارائه راهکارها

مطالعات صورت گرفته پیشین در کشور عمدتاً به شناسایی و اولویت‌بندی عوامل و موانع پیش روی گردشگری بر اساس شاخص‌های جهانی و ملی و گاهی با در نظرگیری نظرات کارشناسان و خبرگان پرداخته‌اند. نقطه متمایز این مقاله نگاه به آینده است که رویکردهای آن هم از بُعد اخذ اطلاعات و هم از بُعد توجه به پیامدها و راهکارها مورد توجه قرار گرفته‌اند. همچنین در نظرگیری نهادهای منطقه‌ای در قالب سیستم‌های نوآوری و تأثیر آن بر گردشگری شهر تبریز با لحاظ اسناد فرادستی توسعه و آمایش منطقه‌ای از ویژگی‌های این مقاله می‌باشد. نکته بعدی، توجه به معیارهای پایداری گردشگری بر اساس شاخص‌های جهانی و نتایج اولین کنفرانس گردشگری پایدار بوده که با مباحثات صورت گرفته با خبرگان، توجه به معیارهای محیطی، زیستی، ارزشی و انسانی در تبیین شاخص‌ها و پرسش‌ها و ارائه راهکارها در اولویت بوده‌اند.

نتایج مرحله اول تکنیک دلفی نشان می‌دهد که شرایط منطقه‌ای (معیارهای زیستی و محیطی) از بالاترین امتیاز در بین خبرگان برای توسعه گردشگری پایدار تبریز برخوردار است. در مرحله دوم نیز می‌توان به همبستگی کامل نتایج حاصل با نتایج مرحله اول اشاره کرد که نقش مدیریت در توسعه گردشگری (معیار انسانی) و ارتقاء درک و آگاهی (معیار ارزشی) نسبت به مؤلفه‌های منطقه‌ای نظیر پتانسیل‌های تاریخی و فرهنگی از مهمترین پیامدهای آن می‌باشد.

نتایج مرحله سوم بیانگر این است که اجماع در نظرات خبرگان وجود دارد و استفاده از ظرفیت‌های پژوهشی دانشگاهی برای افزایش شعور گردشگری تبریز به عنوان معیار انسانی پایداری گردشگری و توجه به مقوله فرهنگ گردشگری در معیار ارزشی آن، با کمترین اختلاف بین نظرات از اولویت اهمیت به گردشگری پایدار در شهر تبریز می‌باشد. توجه به معیار زیست محیطی نیز از مهمترین مؤلفه‌هایی است که مورد تأکید بوده است و همکاری نهادها و سازمان‌ها در رسیدن به یک الگوی مناسب گردشگری با تعامل دوسویه در حفظ میراث گرانبهای زیستی و توجه به آن را می‌طلبد.

با توجه به موارد انجام گرفته در این پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که تبریز ۱۴۰۴ در دو بازه زمانی می‌تواند نقطه عطف شهر تبریز باشد. یکی در پایان چشم‌انداز بیست ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور که می‌تواند به عنوان یک معرفی جدید و سیستمی برای تبریز قلمداد شود و فعالیت‌های صورت گرفته در این زمینه می‌تواند کمک شایانی به توسعه صنعت گردشگری در سطح ملی باشد و دوم به عنوان یک آغاز برای افق‌های دور که تبریز و قابلیت‌های آن می‌تواند برای توسعه پایدار در

زمینه‌های اشتغال، سرمایه‌گذاری، توسعه زیرساخت‌ها، ایجاد شهر مدرن و الکترونیک و... به کار رود. همچنین مهم‌ترین اموری که می‌تواند نقش تبریز را در این برهه زمانی برجسته کند، صرفاً ساخت و ساز و جنبه زیبایی بخشیدن به شهر نیست، بلکه توسعه رویکرد فرهنگی و فرهنگ‌ساز شهر تبریز، توجه اساسی به مسائل زیست‌محیطی، توانمندسازی ارتقاء فرهنگ شهروندی و تلقی پذیرش توریسم، و ایجاد باور و اتحاد در سطح ملی برای همسویی به استراتژی‌های گردشگری می‌تواند مهم و اساسی باشد.

جدول ۶: راهکارهای پیشنهادی گردشگری پایدار تبریز مبتنی بر RIS و مرحله سوم تکنیک دلفی

معیار پایداری	راهکار	بر اساس نتایج مرحله سوم
ارزشی	ظرفیت‌سازی گردشگری متناسب با امکانات شهری تبریز و مدیریت آن	امکانات و خدمات شهری نامتناسب با اهداف گردشگری
	برنامه‌ریزی فرهنگی مؤثر برای جذب گردشگر با تأکید بر مؤلفه‌های ارزشی و فرهنگی	توجه بیش از پیش به الگوسازی فرهنگی
	توجه به برند شهری تبریز و برنامه‌ریزی برای تحقق آن در سطح ملی و بین‌المللی	توجه بیش از پیش به الگوسازی فرهنگی
انسانی	ارتقاء آگاهی و شعور عمومی نسبت به فرهنگ گردشگری با کمک از دانشگاه‌ها و رسانه‌ها در سطح ملی و منطقه‌ای	توجه بیش از پیش به الگوسازی فرهنگی و ارتقاء آگاهی و شعور عمومی
	تربیت نیروی انسانی متناسب با مدیریت گردشگری مؤثر در شهر تبریز	توجه به عامل اساسی مدیریت توریسم و ارتقاء آگاهی و شعور عمومی
زیستی	برنامه‌ریزی مؤثر برای مقابله با آلودگی‌های زیست‌محیطی در شهر تبریز	توجه به موقعیت جغرافیایی و اکولوژیکی تبریز
	تقویت نقش مدیریت پسماند و بازیافت در اداره شهری تبریز	توجه به فرایند مدیریت شهری و امکانات و خدمات شهری
	مقابله با ساخت‌وسازهای غیر مجاز شهر تبریز که جنبه بصری و ارزشی گردشگری را خدشه‌دار می‌کنند	توجه به فرایند مدیریت شهری و امکانات و خدمات شهری
محیطی	تعامل سازنده بین ارگان‌های مختلف جهت توسعه گردشگری پایدار تبریز	توجه به فرایند مدیریت شهری و سرمایه‌گذاری بخش خصوصی
	ارتقاء زیرساخت‌های شهری و فناوری‌های اطلاعاتی در توسعه مدرن شهری	توجه به فرایند مدیریت شهری و توسعه شهر الکترونیک و مدرن
	تدوین برنامه استراتژیک گردشگری پایدار تبریز با تکیه بر ظرفیت‌های گردشگری منطقه‌ای آن	توجه به مدیریت توریسم همگام با برنامه‌های کلان

منبع: یافته‌های تحقیق

روش این تحقیق بر اساس روش دلفی انجام گرفت که بعد از مشخص شدن مؤلفه‌های اولویت‌دار توسعه گردشگری پایدار، در آخرین مرحله پیشنهادها و راهکارهایی از گروه خبرگان برای آینده گردشگری تبریز بر اساس معیارهای پایداری اولویت‌بندی شده‌اند. جدول شماره ۶ این راهکارها را نشان می‌دهد. این راهکارها بیشتر مبتنی بر ضعف در عواملی بودند که در مرحله دوم مشخص و با تلفیق

نظرات خبرگان در مرحله سوم و بر اساس معیارهای پایداری منطبق بر کنفرانس مادرید، ارائه شده‌اند. از جمله عوامل مهم مؤثر از دیدگاه خبرگان می‌توان به ضعف فرهنگی در پذیرش گردشگر، امکانات نامتوازن و نامتناسب شهری در خدمت گردشگری، نبود مدیریت واحد تصمیم‌گیر شهری و تداخل فرایندها و تصمیم‌ها در این زمینه، و حمل و نقل و مدیریت آن اشاره کرد.

منابع و مآخذ:

۱. پاپلی یزدی، م.، سقایی، م. ۱۳۸۶. گردشگری: ماهیت و مفاهیم. چاپ اول. انتشارات سمت. ۲۸۴ صفحه.
۲. حسین زاده دلیر، ک.، خلیلی، ر.، کرمی، م. ۱۳۹۳. ارزیابی دسترسی گردشگران شهری به اماکن خدماتی-رفاهی در شهرهای ایران: مطالعه موردی شهر تبریز. فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری، ۱۱(۳): ۱۰۷-۱۲۷.
۳. حسین زاده دلیر، ک.، قربانی گلزاری، س.، قربانی گلزاری، س. ۱۳۹۵. بررسی و شناخت قابلیت‌های توسعه پایدار گردشگری شهر تبریز با استفاده از مدل SWOT. فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری، ۱۹(۵): ۱۹-۴۰.
۴. زالی، ن.، عطریان، ف. ۱۳۹۵. تدوین سناریوهای توسعه گردشگری منطقه‌ای بر اساس اصول آینده‌پژوهی (مورد مطالعه: استان همدان). آمایش سرزمین، ۸(۱): ۱۳۱-۱۰۷.
۵. سرمد، ز.، بازرگان، ع.، حجازی، ا. ۱۳۷۶. روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. چاپ اول. انتشارات آگه. ۴۰۶ صفحه.
۶. صمدی، ع.، مصلح شیرازی، ع.، روحی، آ. ۱۳۹۱. طراحی یک مدل دینامیک برای صنعت گردشگری در ایران با استفاده از رویکرد پویایی‌شناسی سیستم برای افق ۱۴۰۴. فصلنامه مدل‌سازی اقتصادی، ۶(۱): ۶۵-۸۹.
۷. عطاری، م.، بهرامی، م.، طاعتی، م.، علمداری، ش. ۱۳۹۳. روش‌های آینده‌نگاری. چاپ اول. انتشارات رویش. ۲۳۸ صفحه.
۸. علیزاده، ک. ۱۳۸۱. اثرات حضور گردشگران بر منابع زیست محیطی. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، ۴۴(۳۵): ۷۰-۵۵.
۹. کاظمی، م. ۱۳۸۰. مدیریت گردشگری. چاپ اول. انتشارات سمت. ۲۸۲ صفحه.
۱۰. کروبسی، م.، نجفی پور، ا.، حیدری، م. ۱۳۹۱. آینده‌پژوهی رهیافتی نو در توسعه و برنامه‌ریزی گردشگری. اولین همایش ملی آینده پژوهی، تهران، ۲۹ آذر.
۱۱. محسنی، ر. ۱۳۸۸. گردشگری پایدار در ایران: کارکردها، چالش‌ها و راهکارها. مجله فضای جغرافیایی، ۲۸(۹): ۱۷۱-۱۴۹.
12. Choi, H., Sirakaya, E. 2006. Sustainability indicators for managing community tourism. *Tourism Management*. 27(3): 1274–1289.
13. Cooke, P., Heidenreich, M., Braczyk, H. 2004. *Regional Innovation Systems: The Role of Governances in a Globalized World*. 2nd Edition. Routledge Press. 445p.
14. Farmaki, A., Altinay, L., Botterill, D., Hilke, S. 2015. Politics and sustainable tourism: The case of Cyprus. *Tourism Management*. 47(5): 178-190.
15. Hall, M. 2000. *Tourism planning; policies, processes and Relationships*. 1st edition. Prentice Hall Press. 236p.
16. Ingrid, K., Anja, M., Volgger, M., Harald, P. 2018. The special characteristics of tourism innovation networks: The case of the Regional Innovation System in South Tyrol. *Journal of Hospitality and Tourism Management*. 37(4): 68-75.

17. Lozano-Oyola, M., Blancas, F.J., González, M., Caballero, R. 2012. Sustainable tourism indicators as planning tools in cultural destinations. *Ecological Indicators*. 18(4): 659–675.
18. Okoli, C., Pawlowski, S. 2004. The Delphi method as a research tool: An example, design considerations, and applications. *Information & Management Journal*. 42(1): 15–29.
19. Ploat, N., Hermans, E. 2016. A model proposed For sustainable accessible tourism. *Review of Applied Management Studies*. 14(6): 125–133.
20. Tsung, H., Hsin-Pei, H. 2016. Indicators of sustainable tourism: A case study from a Taiwan's wetland. *Ecological Indicators*. 67(3): 779–787.

